

IRODALMI ÉRINTKEZÉSEINK MÚLTJÁBÓL

KACSÓ SÁNDOR

ÖRVENDETES ÉS KELLETLEN VISSZAEMLÉKEZÉSEK

Az öregemberek természetesen tele vannak kellemes és kényelmetlen emlékekkel. Előbbiekre örömmel, utóbbiakra viszolyogva gondolnak vissza.

Az én alábbi visszaemlékezéseim úgy himbálóznak az öröm és a viszolygás között, mint az órainga. De tanúként hívtak föl rá, s én nem akarok kitérni a valóság elől.

A magyar—szász írói és irodalmi kapcsolatok kibontakozásáról szólnék, vagyis inkább ennek ígéretes elindításáról a két világháború között, kisebbségi sorsban. A korszak a húszas évek végén kirobant irodalmi és politikai s ezek öt-ötzeteként irodalompolitikai harcok emlékeit idézi fel bennem. Kellemes és kellemetlen emlékek tolokodnak előtérbe, és okoznak elégedettségi vagy kényelmetlenségi érzéseket, aszerint persze, hogy miként érzékelttem én akkor őket. De aszerint is, hogy miképpen ítélekem fölöttük most.

Nehéz és kényes — vagy éppen azért nehéz, mert kényes — egyéni és közösségi összecsapásoktól volt zajos ez az időszak. És én akkor már újságíró, sőt politikai újságíró voltam. És írónak is ilyen akartam lenni. Ebben látom magyarázatát az akkor már elkészült regénykísérletemnek, a *Vakvágányoknak*. De mégis inkább ez lehetett az oka, hogy nem került nagy erőfeszítésébe szerkesztőnek, Fűzi Bertalannak, amikor a Berde Mária *Vallani és vállalni* című (és nekem olyan telített értelmű) cikkén kitört lelkesedésemet látva, biztatni kezdett: — Szóljunk hozzá mi is, éspedig éppen én, ha már annyira lelkesedem. Bennem — tartok tőle — elkészült regényem volt a legszurkálóbb ösztöke, hogy — harcba induljak e szerkesztői biztatásra.

Így született meg a *Gyávák voltak az erdélyi magyar írók* című cikkem a *Brassói Lapok* 1929. október 16-i számában. Nagy vihart kavartam vele. Ma már nem okoz örömet a ráemlékezés. Nem okozott azt akkori átélése sem, a nyomában kitört irodalompolitikai harc sem. Olyan írótól kaptam az első komoly támadást, akit tiszteltem, akit éppen ezért céljaim irányában útítársamnak vagy inkább útmutatómnak éreztem. Nem tagadom, szíven talált egyes célzásaival, amelyek nem cikkem érdemi mondanivalóján, hanem emberi gyöngéimen értek el találatot. Így aztán keserű sértődöttséggel ugyan, de nem dühödtem, inkább a mester iránt érzett tisztelettel szúrta vissza 27-én a *Brassói Lapokban*: *Tartson lelkiismeretvizsgálatot Tabéry Géza*.

A lapcsatából győztesen kerültem ki. Az írók nagy része mellém állott, bár inkább csak azok, akik kiszorultak a Helikon meghívottai közül. Am Tabéry szót fogadhatott a felszólításomnak, mert elhallgatott, s lapja, a *Nagyvárad* sem válaszolt vissza. Mellettem pedig a *Brassói Lapokban* is, de máshol is számosan állottak ki. Még Gaál Gábor is a *Korunkban*. És lényegében Tamási Áron is nekem adott igazat a *Vallani és vállalni* nevű ankétot lezáró s a *Helikonban* megjelent cikkében, amelyben azonban egy szó sem esett a hírlapokban körülöttem lezajlott vitáról.

Fájtak hát bennem akkor olyan személyi érzékenységek, amelyek miatt most némi restelkedéssel emlékszem vissza azokra az időkre. Hanem e számomra olyan izgalmas hónapokban is örömmel kaptam az alkalmon, hogy tevékeny szerepet játszhatom a szászokkal készülő írói és irodalmi kapcsolatok munkálásában. Ebben is a magam győzelmét lát-

tam. Igenis bátran belevágni életünk ele-
versébe, politizálni az irodalomban is!
Persze, irodalmi színvonalon, ami magas-
ba emeli harcunkat, és talán eredménye-
sebbé is teheti a hírlapi csatározásoknál.
A szászokkal való összefonódásban is po-
litikát láttam: az elnyomott, százfelől
csapdosott nemzeti kisebbségek összefo-
gását önmaguk védelmére. S ezt is ma-
gasabb fokon. A mindennapi politikai
életben, az egymással vetélkedő politikai
pártok napi tülekedésében ez nemigen
ment. A szász politizálásnak erősen kö-
tött hagyománya volt a *hasznossági elv*,
a gyakorlati siker, a napi eredmények
kitartó keresése. Ez rendszerint a kor-
mánpárt oldalára vonzotta őket, ha nem
is érzelmileg, de gyakorlatilag bizonyo-
san. Ezen az ösvényen nemigen tudtunk
velük gyalogolni, s nem is voltunk nekik
kívánatos útítársak. Hanem az emberies-
ség eszményének az országútján, ott
igenis együtt haladhatunk, akár kar a
karban, akár vállat vállnak vetve, ha
küzdeni kell az előrejutásért. Eredm-
nyesebb lehet tehát nekünk, magyar ki-
sebbségnek is, ha a Bánffy Miklós „író-
elnöksége” alatt jelentkező helikonisták
és a szász írók összefogása útján keressük
a tartós eredmények felé vezető utat.
Bánffyt fogadalmá kötötte (ennek árán
kapta meg a hazatérési engedélyt a ro-
mán kormánytól), hogy tartózkodik a po-
litikai életben való részvételtől. Annál
több erőt fordíthat tehát az irodalomra.
Mindenképpen jobbnak látszik ez, mint
Bethlen György (akkoriban az Országos
Magyar Párt elnöke) és Hans Otto Roth
szász politikus egymást keresése, mert
ők mindig úgy nyújtanak kezét, hogy ne
találkozzék tenyeré a tenyérrel.

Átlátáson egyszerű elgondolás volt
ez? Bizonyára, de éppen ezért sokak fe-
jében megszülethetett, s így a sokak kö-
zött az enyémben is. Bele is illett világ-
nézeti és irodalompolitikai elképzelése-
mbe, mert megfigyelésem szerint egy ilyen-
fajta eszmei összefogásra hajlamos volt
a szász értelmiség túlnyomó része is.

Valóban az volt. Bizonyította ezt, hogy
elégedettséggel fogadta a szász írók ko-
lozsvári irodalmi estjének a hírét, ame-
lyet a magyar helikonisták szerveztek
meg, s amelyen a szász írók nagy öröm-
mel vettek részt. S ezt a sikert csak fo-
kozta a magyar írók találkozása a bras-
sói szász értelmiséggel, amelyet viszont
a szász írók szerveztek a kolozsvári ta-
lálkozás viszonzására. Mindkét irodalmi
estnek átütő társadalmi sikere volt, s
erre büszke lehettem én is, hiszen a bras-
sói est megszervezésében a főrendező
Helnrich Zillich mellett, magyar segít-
ségnek és helikoni összekötő láncszem-
nek ott szerepelt — szerénységem is. Szó-
szerinti értelmében hangsúlyozom sze-

rénységemet, mert a kapcsolatot a szász
értelmiségi rétegekhez Zillich jelentette,
és ő végezte a szervezés oroszlánrészét
is, bár ehhez akkor még nem éppen volt
szükség az oroszlán bátorságára. Igaz,
nekem sem a bivaly erejére és kitartá-
sára ahhoz a nem nagy számú magyar
hallgatóság toborzásához, mely szükség
esetén megtölti majd az előadás termét.

A sikerült ünnepegről annak idején
bőségesen beszámolt a *Brassói Lapok*,
sőt magam is — évtizedekkel később —
a *Fogy a virág, gyűl az iszap* című köny-
vemben, felesleges volna ismételnem a
külsőségeket. Már csak azért is, mert az
talán már zavarná is visszaemlékezésem
örömét, amely annál édesebb, mert soha
nagyobb előadói sikerem (rossz felolvasó
vagyok) nem volt, mint akkor a *Gyer-
gyói dalosverseny* című novellámmal, a-
melynek eszmei mondanivalójaként fel-
ismerhetően ezt szántam: azé legyen a
föld, aki megműveli. S nem zavarta ak-
kor ezt a sikerélményt az sem, amit csak
később tudtam meg Zillichel kapcsola-
latban. Az, hogy egy évvel azelőtt erő-
sen helytelenítette egyik cikkemet a ma-
gyar írókhoz írt leveleiben. Elhamarko-
dottnak, ügyetlennek, politikailag káros-
nak tartotta. S egy szóval sem szólt erről
közös fogódzkodásunk idején, még olyan
formában sem, hogy „akkor az volt az
érzésem...” Most arra következtetek eb-
ből a tényből, hogy az a féreg, amely
végül is elrágta a szász—magyar irodal-
mi összefogás még zsenge gyökerét, akkor
még csak abból a szász utilitarista fel-
fogásból táplálkozott, amelytől az ő
szászúsága sem volt-lehetett idegen.

De hát ide tartozik ez? Ide bizony.
Tanulságosan! Ideológiai, világnézeti ala-
pon.

Történt, hogy a román írók részéről
felhívás érkezett a magyar és a szász
írók címére: a román írók megalakítják
a Pen Club hazai tagozatát. Szébb vol-
na, ha az írók világszövetségében, a ro-
mán tagozatban, ott volnának a magyar
és a szász írók is. Az adott politikai hely-
zetben a pártpolitikai harcok közepette
senyvedő magyar és német kisebbség
írói joggal fogadták idegenkedéssel a
felhívást: belépésük esetleg adu lehet a
kormány vagy valamelyik politikai párt
kezeiben, pedig ezek „hazafias” vetélke-
dése igen nagy mértékben abban is me-
nyilatkozott, hogy melyik tud eredménye-
sebb eszközöket alkalmazni a nemzeti
kisebbségek panaszainak visszautasítása,
igényeinek elfojtása terén. Érthető te-
hát, ha sima udvariassággal, de tartó-
zkodva válaszolt a felhívásra a magyarok
részéről Kuncz Aladár, a szászok névé-
ben, mint a *Klingsor* szerkesztője, Hein-
rich Zillich. Vagy tán némi biztosíté-
kot, ígéretet reméltek elérhetni ezzel a

tartózkodással a jövőre vonatkozóan? Ez is elképzelhető volt az akkori politikai körülmények között. S talán erre gondolhatott Nichifor Crainic is, aki egy nagyon szép cikkel igyekezett feloldani a mindkét nemzeti kisebbség részéről mutatkozó tartózkodást. A cikk a *Curentulban* jelent meg, de hozta a kolozsvári *Ellenzék* is az 1928-as évfolyam szeptember 30-i számának 9–10. oldalán. Ismétlem, nagyon szép cikk volt. És jó a magyar fordítása is. Barátságot, egyetértést, kölcsönös bizalmat igényelt és ígért az irodalom tisztá magaslatain: írók kézfogását. Én úgy éreztem, mintha Goethe angyali arca tűnt volna fel Thomas Mann szellemiségének koszorújával a fején. Hiszen ha ez a hang a hazai baloldaltól érkezett volna! De a *Curentul* s benne a tehetségesnek ismert Nichifor Crainicot — sajnos — azok között tartottuk számon, akik hazai közéletünkben nem csitítják, inkább korbácsolják a többségi nacionalista érzelmeket. Ez pedig — ugyebár — nemhogy nem lehetett rokonszenves az annyi oldalról fenyegetett nemzeti kisebbségeknek, inkább félelmet keltett bennük. De nem is jöhetett baloldaltól ez a hang, mert kicsengése — és kimondott tétele is — a politika kiküszöbölése lett volna az írói kapcsolatokból. Írók, ne politizáljatok, az elválaszt egymástól, inkább a szellem magasabb régióiban találkozzatok és fogjatok kezét.

Szép szó volt ez, de nekem legalább — gyanús. Legjobb esetben is csak az irodalom öncélúságát hirdette, amelyet a baloldal s a haladásért küzdő irodalom mindig elítélt. Felmerült bennem a kétkedés: vajon nem azért kapta-e a cikk Goethe angyali arcát és fejére Thomas Mann szellemiségének koszorúját, hogy elbűvöljön, rajtavesszen a tekintetünk, s ne lássuk meg, mit és hogyan tapos az angyali arc alatt a láb? Vagyis nem a miránk kényszerített kisebbségi önvédelmi harcot akarja leszerelni? Hát akkor mit gyötöröm én magamat a *Vagvágányon*nal? Ám a cikk szép, és nem illik visszautasítani a barátság kinyújtott kezét sem. S a gyanú óvatosságra intett ugyan, de hol van rá a bizonyosság? A mi válaszuk sem lehet tehát rideg, visszautasító, hanem elismerően tisztelgő, készséget mutató, csak éppen egyet kell helyreigazítani benne. Azt, hogy mi, írók ne politizáljunk. De ezt úgy, hogy érződjék ki válaszukból a nyugtalan aggodalom, sőt keserűség.

Így született meg „beleszólásom” a Pen Club-vitába, talán már nem is ildomosan, amikor olyan írók szólaltak meg az ügyben, mint Kuncz Aladár a magyar és Heinrich Zillich a szász írók nevében. Nem, nem ildomosan szóltam, de annál

őszintebben. És politikusabban! Íme néhány sor *A Pen-klub és a kisebbségi írók* című cikkemből, amely a *Brassói Lapok* 1928. október 11-i számának első oldalán jelent meg:

„Ne törődjünk a politikával!

De vajon tehetjük-e ezt, Nichifor Crainic, amikor életünk minden legapróbb megnyilvánulni akarása a politikával találja magát szemkötő? Tehetjük-e ezt akkor, amikor a földműves a Politika fajtogatót tenyereit próbálja kétségbeesett rémülettel lefejtani a torkáról, amikor a tanítót iskolája küszöbén végzi ki a Politika, amikor a kidobott tisztviselő halálra szántan feszíti csupaszz mellét szembe az értelmetlen gyűlölettel, amelynek szülőanyja a Politika.“

Felismerem ma, hogy a fenti sorokban is ott volt az az izgató túlzás, amely mindenütt nagy kezdőbetűkkel íratva velem a csak kisbetűt érdemlő politika szót. De talán jellemző az akkori közhangulatra, hogy az egész szerkesztőségben osztatlan tetszés és egyetértés fogadta cikkemet. Nem tetszett azonban Zillichnek, aki akkor már levelet is váltott Nichifor Crainickal, s ebben az inkább udvarias levelezésben folytatott egyeztető tárgyalások eredményét látta veszélyeztetetnek. Pedig a belépési felhívást én sem utasítottam vissza, csak éppen minősítő megjegyzéseket fűztem hozzá cikkem végén. Olyan megjegyzéseket, amelyeket ma is megtennék hasonló helyzetben. Íme:

„Nichifor Crainic, a Te szíves meghívásodat visszautasítani akkor sem lehet (már ha kitiltának a Pen-Klub hazai tagozatából minden politizálást!), a kisebbségi írók akkor is bevonulhatnak mellétek a Pen-Klubba és eregethetnek veletek együtt színes léggömböket a maguk mulattatására. Lehet akkor a Pen-Klub a nemtörődömség fellegvára, a kényelmeskedés szentélye, a szellemi kiválóság rideg elefántcsonttornya. Csak értelme és haszna nem lesz semmi, s ha kimondjuk a nevét, akkor valójában egy kényelmesen, talán fényűzően berendezett klubhelyiség tűnik fel lelki szemünk előtt, egy klubhelyiség, mondom, ahol román, magyar és szász írók örvendezve bókólnak egymásnak, hogy ilyen gyönyörű internacionális, de szűkkeblű egyetértésre jutottak.“

A cikk visszhangtalan maradt, legalábbis a nyilvánosság előtt nem jött rá felelet sehonnán. Zillich aggodalma ellenére nem rontotta el a belépés ügyét sem, legfeljebb késleltette egy kicsit a magyar írók csatlakozását.

Arról, hogy mit tett ez a magyar csoport az irodalom, illetve irodalompolitikánk ügyében, nem tudok semmit. Nem tudok a szász csoport tevékenységéről

sem. A román tagozat talán sokkal gazdagabb munkálkodással dicsekedhetik, de erről nem ez a visszaemlékezés hivatott szólni. A magyar—szász irodalmi kapcsolatok a Pen Clubtól függetlenül alakultak tovább, s pár év alatt nem is jelentéktelen eredményeket mutathattak fel. Örvedetes volt ez az irányulás egy ideig, amíg a német nácizmus annyira rá nem nehezedett a szász közéletre és az erdélyi német irodalomra, hogy a *Klingsor* — változó hangja miatt — kezdte elveszíteni korábbi társadalmi támogatóit, s végül is beszüntette megjelenését. Ennek is bizonyára összetettebb, nem ilyen egyszerű filológiai története van, de mi csak annyit tudunk akkor felőle, hogy a szász értelmiségi és kétségtelenül konzervatív körök viszolyogtak az új „forradalmi” hangtól, s megvonták támogatásukat egyetlen irodalmi lapjuktól. Hát hiszen a német szellemi életnek voltak konzerválásra érdemes szellemi értékei. S hogy örvendeztünk mi akkor ennek a konzervativizmusnak! Ebben volt ugyanis érzelmi alapja a magyar—szász irodalmi kapcsolatoknak is. A nácizmus Erdélybe toladó új, „forradalmi” hangja minket is viszolygásra készítetett.

Így történt, hogy a korábbi barátkozás kölcsönösen elhidegült. Még a mi kon-

zervatívjaink is egyre inkább szembeke-rültek az új német szellemiséggel. Heinrich Zillich eltávozott Brassóból. Ki, Németországba. További irodalmi működéséről nemigen értesültünk. Mi akkor már — s nem együtt a Pen Clubbal — a nemzetiszocializmus hazai letéteményeseivel, a vasgárdistákkal s ezeknek támogatóival harcoltunk. Köztük Nichifor Crainickal is. S bizony kaptunk ehhez támogatást a haladó, a baloldali román sajtótól és természetes szövetségeseinktől, a haladó íróktól, közíróktól és politikusoktól: Mihai Sadoveanutól, Constantinescu-Iași-tól, Geo Bogzától, Petru Grozától, Nicolae Iorgától és másoktól.

Visszagondolva most, ez már az örvendezésre készítő emlékeim közé tartozik, szemben a Heinrich Zillichre és a Nichifor Crainicra emlékeztető irodalmi kalandjaimmal. De ezekhez már nem sok vagy éppen semmi közük nincs a Pen Club hazai osztályának és csoportjainak tevékenységéhez. Ennek nem Goethe és Thomas Mann szelleme mutatta már az utat; sem a nagy kezdőbetűvel, sem a kicsivel írt politikában.

Én pedig most, e visszaemlékezés közben jövök rá, hogy a Nichifor Crainichoz írt 1928-as cikkem úgyszólván első gondolati változata volt a gyávasági vitát ki-robantó, 1929-ben írott cikkemnek.

ABAFÁY GUSZTÁV

EMLÉKMOZAIK

Ha a magyar—szász irodalmi kapcsolatok közelmúltjáról, pontosabban a két világháború közé eső szakaszáról van szó, akkor nem maradhat ki egy ilyen tematikájú írásból az, ami legjobb hitem szerint a legigazabb, legőszintébb és legszebb eleme volt e kapcsolatoknak: Erwin Wittstock emberi és írói magatartása. Ez így gyenge kifejezés, az ő esetében többről van szó pusztá magatartásnál, mert hiszen emberi és írói érzésvilágának mélyrétegeiből fakadt a magyarok iránti vonzalma, szeretete. Persze, ebben nagy szerepe van annak is, hogy Erwin Wittstock műve túlnő mindenféle vidékies, regionális szemponton: más, mint amit például a Heimatkunst terminusa jelöl — egyetemes értékű, nagy művészet, amellyel az Adolf Meschendörferé és a többi szász íróé aligha vethető össze. Ezt így kijelenteni, persze, olcsó dolog. Az *Erdélyi Helikon*-ban megjelent recenzióm Wittstock két

könyvéről (*Bruder, nimm die Brüder mit* és *Die Freundschaft von Kockelburg*), sajnos, csonkított formában látott napvilágot 1936 februárjában, és Kovács László, az *Erdélyi Helikon* szerkesztője épp azokat a passzusokat húzta ki, melyek arról a forró élményemről számoltak be, amelyet e két könyv keltett bennem. De hát ezen már nem lehet segíteni... Alább azonban hadd idézzek néhány bevezető sort akkori ismertetéséből, ilyképpen talán kitűnik, valamennyire Wittstock-értékelésem jogossága: „Az erdélyi szász csak az óvodában tanul meg németül, addig szászul beszél. A »legnémetebb német« törzsnak tehát két anyanyelvet adott végzete. Történelmét a szász nyelvben örzi, erőssége ez az egyívású kettősség. Wittstock az első erdélyi szász író, kinek e gazdagságtól szárnya támadt. Ő, ha magába néz, a tudatalatti sötét vizei helyett ott találja a szász nyelvet, ezt az élő mese- és ér-

zsforrást, mely feloldja és elmosza a bajokat, ahová visszakérdezhet, hogy azután a világban egyensúlyos lélekkel nézhessen körül.“

A *Die Freundschaft von Kockelburg* hét novelláját egy keretes elbeszélés aprónesébe szorítja, feleslegesen — írom tovább. Ami bennük közös, az a sajátos wittstocki hangnem: lebegés idill és szatíra között, ami azokat inkább összefogja minden kényszeredett és jelképes erőszakolt — hét barát meséje — *Siebenbürgen*-kapocsnál. A hét novella mindegyikét, meséjüket, esztétikai sajátosságait külön-külön felvonultattam, de a folyóirat szerkesztője ezekből csak egyetlenegynek kegyelmezett meg. Az eredeti szöveg így hangzott: „Az ősz vadász haldoklik. Testvérei kitarják az ablakot, hogy — ősi hit szerint — a lélek azon át elszállhasson. A szoba félhomályban van, s egyszerre egy sötét, zümögő gomolyag repül ki az ablakon. A testvérek ájtatos szemmel követik az elszálló lélek útját. S az író, ki gyerekül ott ül közöttük, összenéz a haldoklóval. Csak ők ketten tudják, hogy egy még delután felfogott s az ablakszárnyra akasztott méhraj szabadul itt ki. Az öreg vadász most már megbékülten hunyhatja le szemét örökre. Míg a felnőttek csak *hinni* tudnak a csodában, a gyerek *tudja* is, hogy itt valóban csoda történt...“

Bruder, nimm die Brüder mit című regényében arra vállalkozik, hogy egybeolvassa tér és idő mértékegységeit. Vállalkozása egyfajta goethei látomás, egy vízrendszer örök mozgása a tenger felé, melyben a víz az idő, a partok, a folyók medre, a patakok ágya meg a tér. Törekvése az, hogy tér és idő ilyen koordinátái népének jelképévé magasztosuljanak: történelmi fordulokat, eszmeáramlatokat a röghözkötöttség hűségében, szépségében akar feloldani, megmutatni. Ehhez azonban nincs elég ereje, s így a gondolat, melyet nem kísér nyugodt epikai menet, kiszárad. Amire itt kísérletet tesz, azt később keletkezett, hátrahagyott, sajnos, befejezetlen regényében, a *Das Jüngste Gericht in Altbirken*-ben, úgy tűnik, megvalósítja.

A *Bruder, nimm die Brüder mit* át meg át van szöveve romantikus elemekkel. Egyrészt betyár- és cigányvilág, az anya, ki rálel holtnak hitt gyermekére, sziklába vájt középkori sírkamrák titka, boszorkányrét, a fényelöltés biztonsága s a nyelv kristálytisztá veretében tündöklő nyugodt, fölényes írói értelem. A regény, mely fejezeteiben szinte önálló novellákra szakadozik, csak azért nem

bomlik két egymással ellentétes féltékélre — romantikus világ és reális mag —, mert az egységes atmoszféra és hangulat kohéziós ereje azért oly nagy, mert nemcsak az író magatartásából következik, hanem népe *közhangulatát* is kifejezi, mellyel az új főhatalomba illeszkedik. A szászok a többségi népben kisebbségi sorsúvá váltak el... (A hátrahagyott regényben a „Magyarisierung“ árnya végig ott lebeg a történet fölött.) Ha Wittstock egyenes, bátor tekintetében egy nép kritikái figyelme is kíséri azt a lelki átalakulást, melyben egy kisebbségi sorsba szorított nép többségivé teljesedik, minden nézése és szava alján ott a féltő szeretet, nehogy a hatalom érzése a román nép tiszta lelkében kárt tegyen — írom recenziómban. Hozzátehetem ehhez, hogy az író dilemmája 1944 augusztusában lényegében megoldódott, magyarok és szászok nem vagyunk többé kisebbség, nemzeti-ség a nevünk.

Valósággal paradox dolog volt, hogy az, amit ilyen vagy olyan megfogalmazásban transzilvanizmusnak nevezünk, számomra sok tekintetben Wittstock prózáján keresztül nem csupán észokokkal kimunkált gondolati struktúrát, hanem érzelmi töltetet is kapott. Ez azonban nem tudott átcsapni írásba rögzítendő, tehát közvetlen megnyilatkozásokba, mert nemigen volt mibe kapaszkodnia, és nem tűnt fel a horizonton, ami ezt a wittstocki lökést elmélyíthette volna bennem. Semmi érintkezésem szász értelmiségiekkel nem volt; Wittstockot is csak az ötvenes évek derekán ismertem meg személyesen, ahogy viszont Wittstock is csak találkozásunk után olvasta két könyvéről írt recenziómat.

A fasizálódás nehéz idejét éltük. És meg kell vallanom: tele voltam előítéletekkel a szászok és főként írástudóik iránt. A hitleri „Machtergreifung“ után, mindjárt annak másnapján Szemlér Ferencsel valósággal belevetettük magunkat az angol nyelvtanulásba, mert bezárult az az ablak, amellyel eladdig kiláthattunk a világ irodalmának, művészetének és tudományának legtávolibb tájaira is. Csak lassan, fokozatosan, jószerevel történeti összefüggéseiben, helyzetének adottságaiban, determináltságában olyan vonatkozásokat, amelyek megszabták annak a néptörődéknek az életét, mellyel majdnem születésem óta együtt élek, főképp azt, hogy a szász szellemi élet gleichschaltolása, a Drang nach Osten gyeplője külföldi kezekben volt, hogy — ha csupán halványan is — létezett egyfajta ellenállás ilyen vagy olyan rétegekben, amire konkrét példa

volt a szász lutheránus egyház elzárkózása, illetve az 1938-ban vagy 1939-ben betiltott szász szabadkőműves páholyok megléte.

És az említett Wittstock-hatás mellett meg kell emlékeznem Mattis-Teutschhoz fűződő barátságomról is.

Ez megint külön fejezet: úgy tapasztaltam, hogy neki a Korona kávéházbeli asztaltársaságunkon kívül — Szemlér Ferenc, Halász Kálmán (a párizsi Brassai öccse), a *Brassói Lapok* publicistáinak egyike-másika — nemigen volt vele egyívású szász emberekkel szorosabb kapcsolata, mert hiszen művészetének avantgarde indíttatása idegen valami lehetett még a legjelentősebb szász festő, Hans Eder szemében is. És mindenképp föltűnő állásfoglalás és tüntetés is volt ebben a törzsasztalunkhoz tartozásban. Mi ott persze magyarul beszélünk, s Mattis-Teutsch nemcsak akcentus nélkül beszélt a magyar nyelvet, hanem még honi ízekkel átszőve is. Úgy emlékszem, a Mattis eredetileg tulajdonképpen Máti, tehát csángó eredetű név, s a nevelőszülei voltak szászok. De a *Kunstideologie*-t németül írta, kéziratot hagyatéka is, úgy tudom, német nyelvű. Amikor műtermében meglátogattam, németül beszélgettünk. Én természetesen sohasem soroltam a magyarok közé. És különben is, az avantgarde világában a *nemzetiség* kérdése sohasem vetődött fel. És ez mégsem volt valamelyes kozmopolita jellegű dolog, hanem az Európa-szerte jelentkező izmusok nemzetköziségének a jele, az új általános művészeti közérzet egyfajta megnyilatkozása. A kor e képzőművészei a szónak elsődleges értelmében is élcspartot, avantgarde-ot jelentettek egy új, egyetemes, általános és a kultúra más területein érvényesítendő életérzés, világlátás diadalra juttatásában. Ez persze nem volt valamilyen szorosabb értelemben vett új világnézet politikai hangsúlyokkal, hanem emberi mivoltunk valamiféle új, minden elválasztó köteléktől felszabadult megragadására való törekvés, s a szerintem egymást sok tekintetben keresztező képzőművészeti és irodalmi törekvések háttérben ott munkált Maxwelltől Einsteinig a matematikusok és elméleti fizikusok teremtette új világkép is.

Ez az áramlat, vagy minek is nevezem, engem épp Mattis-Teutsch-on keresztül is megérintett, aminek kitapintható emléke a *Das Ziel* című folyóirathoz fűződik. Hatvan évvel ezelőtti dolgok ezek, én tizenkilenc éves gyerekekként voltam még, de valami egészen kicisi szellőcske már megcsapott ekkor a kor új atmoszférájából, s ennek következtében segítettem Emil Honigbergernek, a folyóirat szerkesztőjének — a

háttérben Mattis-Teutsch alakja sejlik fel — Kassák-versek németre való átültetésében. Itt jelent meg életem első írása „*I=I*” címmel, s nem is Gustav, hanem homályos emlékem szerint Honigberger „ötletéből” Géza Offenberger néven, s ebben az írásban, amely műfajilag is nehezen volt körvonalazható, valami olyasmi motoszkált, hogy gondolat- és érzésvilágunk kialakításában az alapokhoz kell nyúlnunk. Harald Krasser irodalomtörténész ötven év múlva is emlékezett erre az írásra, kérdezősködött keletkezésének körülményei, az avantgarde folyóirat története felől, de már minden homályba merült bennem...

Nagy csodálkozásomra Csiki László *Esőt-kaszáló* című verseskötetében egyik versciklusának ezt a címet adta: *I×I=I*. Király László Csiki forráskötetét recenzálva felveti a kérdést: miért jelenti ki, ismétli el Csiki László a szorzótábla első sorát, amikor tudja ő is, és tudjuk mi is, hogy az egyszeregy a világ legtermészetesebb igazsága, s ha van megváltoztathatatlan törvény életünkben, akkor ez a képlet az. Van azonban a kötetben egy külön vers is, amely szintén a fenti címet viseli. Majd a következő következőkre jut Király László: „*Az I×I=I igazság el nem pusztítható, meg nem másítható... És itt megemelem improvizált kritikusi kalapot. Csiki ugyanis mélységesen tiszteletreméltó feladatot vállalt magára ország-világ előtt — tehát visszavonhatatlanul —, mert ez a láttatás, melyben minden egyenlő önmagával, nem több és nem kevesebb (milyen furcsa teljesség ez!), elkötelezte magát az igazmondásra. Szókimondó, szigorú, sokszor kegyetlenül nyílt kell legyen az ilyen művészet, és mégse romboló... Kétségkívül nehéz, gerincropogató munka lesz ez, de úgy tűnik, hogy elkerülhetetlen, mert ez az egyszeregyképlet a valóság, valóságfeltáró irodalom alapköve.” Azt hiszem, pusztá érdekességnél több, hogy az én, szinte gyermekfővel írt „*I=I*”-em és a második *Forrás-nemzedék* költő tagja, Csiki László *I×I=I*-e végső fokon ugyanazt az alaptételt mondja ki a világ és a művészet dolgairól.*

A század első évében születtem, tehát sokat tapasztaltam az idők folyamán. És e tapasztalatoknak van egy közös, lét-és életérzést meghatározó vonásuk: együttélésünk magyarokul, németekül, románokul. Apai ágon bácskai sváb vagyok, anyai ágon bécsi osztrák, és nincs bennem egy szemernyi magyar vér sem. Budapesten születtem, de Brassóban nőttem fel, szász óvodába jártam, magyar elemibe s a katolikus gimnáziumba. Ott-hon úgy tizenkét éves koromig németül beszélünk; szüleim azután elváltak,

apám az első világháborúban elpusztult, anyám sok évre visszatért Bécsbe, a mostohaapám zsidó származású volt. Ezek így, persze, csak rideg életrajzi adalékok, élményvilágom gazdagodásáról, fejlődéséről szinte semmit sem mondanak. Hadd soroljak fel itt eklektikusan néhányat, az életem irányát meghatározó, gyermek- és ifjúkoromra szorító mozgatókat.

Alapvető „irodalmi“ élményeim nem a Grimm-, hanem az Andersen-mesék voltak — ez utóbbiak emberekről, az igazságról és igazságtalanságról szólnak. Az első magyar vers, az *Anyám tyúkjá* halálán kihullott a könnyem; később Nyilas Misiben és Dosztojevszkij gyermekfiguráiban ismertem fel kisdíjak önmagamát; tizenhárom éves koromban látogatásom bácskai nagyszüleimmél; nagyapám és a plébános felvittek a templomtoronyba, és megengedték, hogy húzzam a harangkötelet déli harangszóra, s valami újjongó érzés töltött el: a harangszó magával visz minden érzést, amely ott szorong gyermeklelkemben, és elhangzik egész bizonyossággal Nándorfehérvárig, s másnap — a déli harangszót a falu utcáján hallom, valósággal százalmas ciripelésnek hat, és a dolgok relativitására döbbenek rá. S napestig sorolhatnám, mi minden történt velem gyerekkoromban.

Egy életemben sorsfordulatot jelentő találkozásról azonban részletesen is szólnom kell. Válása után anyám Bécsbe költözött. A Mariahilfstraßera — úgy emlékszem vissza erre az útra, amelyet a Gerngross nagy áruház zárt le, mint amelyet mind feljebb emelkedik, tovább folytatódik, az égbe visz... Ott fenn, az áruházal szemben volt egy mozi, abban klimpírozott az anyám, zongoraimprovizációival kísérve a némafilm hülye képsorait, s ebbe a zongorázásba belevitte élete minden keservét és örömét, játék volt ez, többször. Így kereste kenyerét az első világháború éveiben. 1916 telén én is ott ültem mellette a zenekari árokban egy sámerlin, s kuncogtunk, cinkosan neveltünk egymásra, majd csak vége lesz az előadásoknak, s akkor jön a kávéház: az egyikben az éhező Bécsben nagyszerű vásári pogácsák ízére emlékeztető fűszeres kalácsokat eszünk majd, de jön a második kávéház, ott babkávét vár ránk, s aztán haza, ott meg az *Aranyember* német fordításban. Bol-dogok és szabadok voltunk: egyévi vakáció ez, gondoltam, mi ehhez képest Verne *Kétévi vakációja*. És minden délből ott várt rám a Kärntnerstraßen *Az Est* könyvszalónja: magyar újságok és folyóiratok, mint nekem a kirakatba tett, öles betűkkel írt legújabb háborús hírek! I. Ferenc József temetése. De nem-

csak ez, minden arról regélt nekem, persze a tudatom mélyén, sejtelmekből a korábbi tapasztalatok okán is: ebben a Habsburg-monarchiában minden recseg-ropeg...

Karácsony táján anyám elküldött a nagybátyjához, aki apja halála után a gyámja volt, de már másfél évtizede nem érintkeztek egymással. A dédnagybátyám már nagyapám halálakor Domcapitular volt, majd a bécsi papnevelde igazgatója, nagy úr, s fiatalkorában az egyik Habsburg-főherceg nevelője s két főhercegnek gyóntatója is volt. Ő vizsgáztatót latinból és németből, hogy megállapíthassa, Ausztria legnevesebb jezsuita gimnáziumában melyik osztályba is vétessen föl. Mindkét tárgyból „megbuktam“. Nem baj, mondta, megismétled a negyedik gimnáziumot. Válaszút előtt álltam, életemben először — és talán utoljára —, amikor a sorsom, egész további életem felől szuverén módon dönthettem-döntöttem. Nem a gráci gimnáziumot választottam. — Nein, nein, ich will zurück nach Kronstadt! [Nem, nem, vissza akarok menni Brassóba!] — És anyád mit szól ehhez? — Azt mondja, elég nagy vagyok, hogy a sorsomról dönthessek. Vissza a háromnyelvű Brassóba, Erdélybe, az édes tündérorságba. Grác helyett tehát a brassói katolikus gimnáziumot választottam. Ezután itt éltem 1943-ig, s a történelem szele a tarkómon. A fasizmus térhódítása számomra sem jelenthetett valami elvont dolgot. Volt és van egy visszatérő álmom: a Stephansdom, bécsi nevén a Stefferl — a kazamaták fülkéjében kánonok dédnagybátyám nyugszik — és a brassói Fekete-templom között egy kötélfeszül, s én ezen próbálok egyensúlyozni, hogy aztán verejtekől elborítva ébredjek föl...

De vissza közvetlen szász—magyar élményanyagomhoz, Wittstock írásainak magyar vonatkozásaihoz. Két könyvről írt recenziómat így fejeztem be: „S a magyarok?... Vizsgálógy érzés, az elérhetetlen, tilos utáni bűjtatott vágy fogja el, ahogy magyar világba lép, s valami részegítő szédülés lepi meg, ahogy idegen égtáj alatt, melyben más az atmoszféranyomás, érzékszerveink élesebbek, s szívünk hevesebben dobog. A magyar szóttest csak visszajáról látja, a szeretet segíti, hogy mintázatán el tud igazodni.“ Ma már egész életművének ismeretében és fiának, Joachim Wittstocknak *Erwin Wittstock. Das erzählerische Werk* című munkájának elolvasása után, de legfőképpen az ötvenes évek második felében létrejött találkozásaink nyomán sokkal árnyaltabban tudnék szólni erről a kérdésről.